

рецензованого видання слід, на нашу думку, зберегти й академічний стиль викладу матеріалу.

Поряд із зазначеним вище, слід підкреслити, що з огляду на багатовекторність проблеми, яка досліджується в монографії, значні труднощі в пошуку та опрацюванні необхідних джерел автор залишає ще досить широке поле для дослідницької роботи в царині реконструкції історії українського села воєнної доби. Зокрема, недостатньо рельєфно виписані особливості політики окупантів щодо українського сільського соціуму в різних окупаційних зонах. Бажано було б також детальніше схарактеризувати повсякденне життя українського селянства і трансформації його ментальності на різних етапах війни, показати участь у підпільній боротьбі та спонтанних формах руху опору. У подальшому доцільно було б розширити хронологічні межі дослідження, визначивши нижчим порогом початок Другої світової війни.

Однак узане вище не впливає на однозначно позитивну оцінку рецензованій праці. Вона є оригінальним, цілісним і самодостатнім дослідженням, що заповнює важливу нішу висвітлення соціальних аспектів воєнної проблематики. Вважаємо, що монографія О. Г. Перехреста є вагомим внеском у вітчизняну воєнну історіографію й буде корисною для науковців, викладачів, студентів, краєзнавців, а також для широкого загалу читачів, які цікавляться актуальними проблемами історії України періоду Другої світової війни.

1. Лаута С. П. *Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни* / С. П. Лаута. — К.: Вид-во Київського університету, 1965.
2. Коваль М. В. *Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні)* / М. В. Коваль. — К.: Політвидав України, 1965.; *Його же Все — для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні. 1941–1945 рр.* / М. В. Коваль. — К.: Наукова думка, 1970.; *Його же Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны* / М. В. Коваль. — К.: Наукова думка, 1977.; *Його же Борьба населения Украины против фашистского рабства* / М. В. Коваль. — К.: Наукова думка, 1979.; *Його же Україна у Другій Світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945)*. / М. В. Коваль. — К.: Наукова думка, 1999.; *Нематый В. Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. Коммунистическая партия — организатор всенародной борьбы против хитринской политики на оккупированной территории Украины (1941–1944 гг.)* / В. Н. Нематый. — К.: Политиздат Украины, 1982.; *Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991 рр.)*: Наукове видання / І. В. Рибак. — Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000.; *Шайкан В. О., Шайкан В. О. Соціально-політичні та економічні причини виникнення колабораціонізму на теренах рейхскомісаріату "Україна" та військової зони в роки Другої світової війни.* / В. О. Шайкан, В. О. Шайкан — Кривий Ріг: Мінерал, 2004.
3. *Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського союзу 1941–1945 рр.* — В 3-х т. — К.: Політвидав України, 1967–1968.; *Українська ССР в Великій Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.* — К.: Политиздат Украины, 1975.; *Історія селянства Української РСР: У 2-х т.* — Т. 2. — К.: Наукова думка, 1967.; *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945* / Гол. ред. кол. (голова І. О. Герасимов, заступ. голови І. Т. Муковський, П. П. Панченко, відповід. секретар Р. Г. Вишневецький). —

К.: Пошуково-видавниче агентство "Книга Пам'яті України", 2000.; *Політична історія України. XX ст. У 6 т.* / Редкол.: І. Ф. Кірас (голова). — К.: Генеза, 2002–2003. — Т. 4: *Україна у Другій світовій війні, 1939–1945* / керівн. тому В. І. Кучер; автори В. Укучер, В. А. Гриневич, В. С. Коваль. — К., 2003.; *В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. С. Лисенко. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах.* — Т. 3: *Радянський проєкт для України.* — К.: Наукова думка, 2004.

4. *Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах.* — Т. 2. — К.: Наукова думка, 2006.

А. Т. Морозов, Т. М. Толмиш

О.В.Михайлюк. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси: Монографія. — Дніпропетровськ: Інновація, 2007. — 456 с.

Історія селянства належить до пріоритетних напрямків вітчизняної історіографії. Однак, якщо історія селянства в соціально-економічному аспекті вже давно стала предметом посиленої уваги дослідників, то соціокультурний став розроблятися відносно недавно. Між тим, саме він визначається одним із найперспективніших напрямків в історичній науці. Рецензована монографія становить собою одну з перших спроб в українській історіографії комплексного дослідження змін, які відбувалися в селянському суспільстві та його культурі в період модернізаційних та революційних перетворень перших десятиліть XX ст.

З перших сторінок монографії автор задається питанням: якщо селянству присвячено величезну кількість наукових праць, то чому ж воно досі залишається для нас, за образним висловлюванням Т.Шаніна, "великим незнайомцем"? Він приходить до висновку, що для розуміння селянства недостатньо традиційних методів, які зазвичай застосовуються в історичних дослідженнях. Тут потрібен особливий інструментарій, особлива методологія, застосування міждисциплінарних підходів тощо. Досліджуючи селянство, необхідно виходити з визнання "іншості" селянської культури початку XX ст., її несхожості на ту, до якої належить сам дослідник. У такому разі дослідження стає діалогом культур, розділених у часі.

О.Михайлюк вважає, що неможливо відтворити адекватний образ селянства початку XX ст. оперуючи наявними письмовими джерелами, адже вони були створені, головним чином, бюрократією та інтелігенцією і відображають уявлення про селян саме цих верств і мало відповідають уявленню селян про самих себе. Селянство ж, будучи переважно неписьменним, залишалося "мовчазною більшістю", яка фактично не залишила письмових документів. Разом із тим, її погляд "зсередини" також мало що дає для розуміння селянства. Полемізуючи з відомим російським істориком В.В.Кабановим, автор пише: "Ходити в онучах, пити самогон, їсти лаптем щі", — ще не значить розуміти селянську культуру і селянську ментальність (с. 33). Тому тут важливе застосування антропологічного підходу. Збагнути селянство можна лише підбравши своєрідний "код" до його менталітету. Слід відзначити, що до категорії "менталітет" ("ментальність"), вже усталеної у

вітчизняній історіографії, автор ставиться досить обережно, хоча й не заперечує можливості його застосування (с. 32-33). Як свідчить текст монографії, сам він більш схильний до таких категорій, як "світогляд", "світосприйняття", "свідомість", "соціальна психологія" тощо.

О. Михайлюк звертає увагу на те, що автори більшості сучасних досліджень із селянознавчої проблематики не дають визначення самому поняттю "селянство". Воно вживається на рівні загальноописового побутового терміну. Користуючись відомою моделлю Бенедикта Андерсона, який писав про нації як "уявлені спільноти", О. Михайлюк пропонує такий підхід застосовувати досліджуючи феномен селянства. Селянство при цьому буде поставати не як "об'єктивна реальність", а як інтелектуальний конструкт.

Рецензована робота ґрунтується на значній кількості історичних, у тому числі й архівних, джерел. Вона носить аналітико-теоретичний, а не описово-фактографічний характер, чим останнім часом "ґрішить" українська історична наука. Виходячи з аналізу різних точок зору та підходів при висвітленні теми, певного узагальнення результатів попередніх досліджень, автор зробив спробу побудувати власну пояснювальну модель. Він цілком свідомо відає пріоритет якісним методом над кількісними, смислу над умовними даними, розмаїтості інтерпретацій над формальною точністю, постановці проблеми над її вирішенням.

Монографія складається зі вступу, в якому викладено методологічні засади дослідження, історіографію та аналіз джерельної бази, п'яти розділів та висновків.

У вступі подано докладний історіографічний огляд наукової літератури з селянознавчої проблематики, визначено методологічні засади дослідження, проаналізована джерельна база.

У першому розділі монографії "Селянське світосприйняття". Автор розкрив, що в основі традиційного селянської культури лежить "влада землі", яка формує ритм селянського життя, визначає світогляд, спосіб мислення та поведінки селянина. Тут він виходить з діяльнісного підходу в культурології, а також із "логіки практик" П.Бурд'є. Значну увагу автор приділив релігійності селянства, аналізу феномену двовір'я та обрядовір'я. Автор вважає, що модернізація, яка була штучно нав'язана селянству, призводила до зламу традиційного укладу, деформації свідомості, морального розкладання тощо. Наслідки модернізації для селянства, як і саме ставлення селян до всього, що з нею пов'язане, були, принаймні, неоднозначними і суперечливими (с. 62).

Другий розділ "Селянська економіка" присвячено вивченню соціально-економічного становища селянства України і характеру аграрних відносин напередодні революції, особливостей селянського способу господарювання. Значний науковий інтерес викликає представлений О. Михайлюком аналіз соціокультурних, ментальних, психологічних чинників господарських практик селянства. Історик достатньо аргументовано з'ясував, що господарське життя селянства традиційно будується на принципово іншій основі, ніж та, що виникає в ринковому буржуазному суспільстві. Тут він посилається на відому концепцію "моральної економіки" Дж. Скотта. Автор вважає, що

значною мірою примусове втягнення селян у нові ринкові відносини підривало "моральну економіку", призводило до "розселення" сільського господарства, знищення самого селянина як такого.

У третьому розділі "Селянський "мир" і селянський бунт" О. Михайлюк полемізує з тими авторами, які дотримуються думки про відсутність в українського селянства (на відміну від російського) общинних засад. Він вбачає в негативному ставленні багатьох сучасних істориків до общини, запереченні важливості общини (громади) в житті селянства України, підкреслюванні його схильностей до індивідуалістичного землекористування тощо накладання ліберальних мірок до селянського світогляду чи прояви кон'юнктурності. Сільська громада початку ХХ ст. постає не лише як юридичний інститут, діяльність якого регламентувалася законодавством, а й як "соціальний мікрокосм", саморегульований соціальний організм, здатний змінювати свої зовнішні форми та функції і пристосовуватися до різних умов. Автор об'єктивно висвітлює значення громади в життєдіяльності селян, її роль у формуванні світогляду та психології селян, прослідкував внутрішні та зовнішні зв'язки селянського "миру".

Підрозділ 3.5 "Селянський бунт", на наш погляд, досить штучно віднесено до цього розділу, його, можливо, варто було б виписати окремо. На противагу багатьом історикам, які дотримуються погляду про "антифеодальний" характер селянського руху, О. Михайлюк вважає, що посилення селянського руху на початку ХХ ст. було викликане саме вторгненням капіталістичних елементів у сільське господарство. Селянський рух був об'єктивно спрямований проти капіталізації та інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, проти капіталістичних форм господарювання в цілому. У цьому насамперед виявлялася його глибинна антикапіталістична природа. Виступи селян в цьому плані носили антикапіталістичний, тобто "реакційний" характер (с. 212).

В четвертому розділі "Аграрна революція" досліджено кризові явища в аграрному секторі України у 1914-1922 рр., продовольча криза за умов війни та революції, аграрна та продовольча політики різних урядів, котрі по чергово змінювали один одного в цей період, економічні наслідки "аграрної революції", міщеніцтво тощо. Дослідник не вбачає принципової відмінності у політиці щодо селян, яку проводили царський режим, Тимчасовий уряд, уряди УНР, Української Держави, більшовики та ін. В усіх випадках це була політика примусового регулювання господарчих відносин, примусового викачування ресурсів села на користь міста. Продовольча проблема була складною для вирішення для будь-якої влади, починаючи з царату за часів світової війни. Будь-яка влада змушена була вступати в конфлікт з селянством, маючи потребу в забезпеченні продовольством міст, армії (с. 246). "Аграрна революція" негативно позначилася на розвитку сільського господарства України. Вона перетворила країну на море дрібних одноосібних господарств, котрі, в кращому разі, були здатні забезпечити лише потреби своєї сім'ї з дуже незначними надлишками для реалізації на ринку, призвела до падіння урожайності й валового збору зернових, спричинила

деградацію культури землеробства, збільшила залежність сільськогосподарського виробництва від природнокліматичних умов тощо (с. 270).

П'ятий розділ присвячено політичним наслідкам "селянської революції". В ньому простежено зміни в соціальній психології селян за умов війни та революції, політична поведінка селян, їх ставлення до влади, повстанство тощо. Окремо автор зупиняється на вивченні взаємин селянства і радянської влади. Особливої уваги заслуговують розмірковування автора щодо архаїзації суспільного життя, зростання в цьому контексті ролі селянства та його впливу на становлення нового суспільства тощо.

Звичайно, з огляду на широту та складність поставлених дослідницьких завдань, можливо, деякі питання залишилися недостатньо висвітленими, деякі положення є дискусійними чи недостатньо аргументованими. Однак самою постановкою проблем, які в ній піднімаються, рецензована монографія має викликати увагу науковців та широкого загалу читачів.

Анатолій Морозов

**К. В. Івангородський. Селянство
Полудневої Київщини в XVI – середині XVII
ст. (Студії з етносоціальної історії). –
Черкаси: Черкаський національний
університет, 2006. – 144 с.**

Книга молодого черкаського історика Костянтина Івангородського покликана з'ясувати місце та значення селянства Південної Київщини в етносоціальних процесах XVI – середини XVII ст., тобто на етапі, що передував Національній революції середини XVII ст.

Етносоціальний розвиток української спільноти в пізньому середньовіччя та ранньому новому часі – досі малодосліджена проблема. Передусім це зумовлено браком відповідних історичних джерел, а також суперечливістю теоретичних і методологічних засад подібних студійовань. Автор рецензованої монографії усвідомлює панорамність питань, пов'язаних із вивченням етносоціогенезу людських спільнот, а тому цілком слушно не ставить собі за мету їхню всебічну інтерпретацію. Водночас суттєво розширює його дослідницьку практику спроба розкриття теоретично-методологічних підстав історичного дослідження етносоціальних процесів XVI – першої половини XVII ст. в Україні, представлена в окремій студії пропонованої книги.

Не викликає сумнівів і та обставина, що вивчення історії селянства Полудневої Київщини в представлених хронологічних межах потребує особливої уваги з боку історичної науки, адже це дозволить ґрунтовніше усвідомити процеси формування не лише соціальної мікроструктури регіону, що виступає об'єктом дослідження автора, а і соціальної генези українського козацтва, діалектику взаємин із ним селянства, вплив такої взаємодії на етносоціальні процеси як у вищезгаданому регіоні, так і на рівні всієї спільноти українців.

Праця К. В. Івангородського не є класичною монографією, що втім не означає, боцімто вона позбавлена логічного студіювання проблеми. Складність і багатоманітність порушеною дослідником

питання вимагає досить об'ємної та, можливо, кількатомної праці. Тому безперечно важливим є нинішнє видання (невелике за обсягом), побудоване на основі накреслення магістральних напрямів такого дослідження, що може бути також дороговказом і для інших науковців, що вивчають дотичні проблеми. З іншого боку, запропонована автором структура роботи дозволила уникнути певної диспропорції, пов'язаної з тими аспектами теми, котрі майже не відображені в тогочасних джерелах.

Складовими книги є вступу, дев'ять нарисів, післямова та бібліографія. Безперечно зацікавленість викликає інтродукція, присвячена передусім роздумам автора щодо цивілізаційної ролі селянства, його впливу на становлення та розвиток етносоціальних спільнот. Саме цивілізаційний феномен селянства, на думку К. В. Івангородського, є справжньою основою процесів формування націй, у тому числі й української. Адже глибинні соціальні засади цієї частини суспільства фактично мимоволі, невидимо та неартикульовано, зумовлюють базис, на якому спрямованість етносоціальних процесів набуває завершеного, не позбавленого онтологічності та сенсу вигляду.

В першому нарисі дослідник аналізує наявну джерельну базу та історіографію проблеми, що дотепер не дістала окремого вивчення істориками. Представлена в дослідженнях окремих авторів, вона згадується, як правило, в загальному контексті. Аналіз наукового доробку дозволяє й простежити еволюцію поглядів різних учених на селянську проблематику в історії України в загальному контексті. Наступна студія присвячена з'ясуванню теоретично-методологічних аспектів запропонованого автором дослідження. Незважаючи на значну історіографію проблеми етногенезу українців, вона й надалі залишається ще досить далекою від остаточного розв'язання. Проте навіть окреслення і аналіз окремих аспектів, порушеної дослідником проблематики, дозволяє констатувати важливість і актуальність подібних розвідок, насамперед із залученням нових теоретичних і методологічних підходів. Застосування ж теоретично-методологічної бази етнологічної науки в історичному дослідженні, за критичного підходу, дозволяє набагато глибше та ширше розглядати й аналізувати етносоціальні та історичні процеси, зокрема й ті, що мали місце в Південній Київщині у XVI – першій половині XVII ст.

У третьому нарисі К. В. Івангородський зосереджує увагу на еволюції етносоціальної структури південних староств Київського воєводства на зазначеному часовому відтинку. Це питання є одним із основних, оскільки в історичній дійсності ключова роль належить саме етносоціальним структурам. Автор з'ясовує також вплив польського етнічного елементу, передусім на сферу тогочасної української еліти, етносоціальне значення (як нової еліти українців) козащини, для якої виняткове значення мала саме Південна Київщина. Місце селянства в українській етносоціальній структурі пізнього середньовіччя та раннього нового часу з'ясовується в наступній частині книги, що рецензується.

П'яту розвідку присвячено аналізу селянської верстви південних староств Київського воєводства в системі соціальних відносин того часу, які, з огляду на